

सामुदायिक वनमा स्रोत आकलन, काठको माग र आपूर्तिको अवस्था

■ अनिता श्रेष्ठ

पृष्ठभूमि

रामेछाप जिल्ला मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने एक पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लाको कुल क्षेत्रफल १,५६,४३२ हेक्टर रहेको छ । यसमध्ये वनले ढाकेको क्षेत्र ५४,१०२ हेक्टर रहेकोमा सम्भावित सामुदायिक वन (सा.व.) को क्षेत्र ५०,४५० हेक्टर रहेको छ । यी मध्ये २१,३३२.२२ हेक्टर सा.व.को रूपमा हस्तान्तरण भइसकेको छ भने त्यसमा ३०,३१२ घरधुरी लाभान्वित भई वन सम्पदाको संरक्षण, सम्बर्धन र सदुपयोग तथा व्यवस्थापन भइरहेको छ । वैज्ञानिक तरिकाबाट वन व्यवस्थापन गर्न यस जिल्लामा विगत ६/७ वर्षदेखि वनको स्रोत आकलन (इन्भेन्ट्री) र विश्लेषण गर्ने काम हुँदै आएको छ । उपभोक्ताको अल्पकालिन र दीर्घकालिन उद्देश्य पूरा गर्न वनमा रहेका जम्मा उत्पादनशील सञ्चिति, वार्षिक वृद्धिदर र वार्षिक रूपमा पैदावार निकाल्न सकिने परिणामको लेखाजोखा गर्ने गरिएको छ । वन कार्ययोजना बनाउने क्रममा उपभोक्ताको वास्तविक माग सङ्कलन गर्नुको साथै वन स्रोत विश्लेषण र वार्षिक वृद्धिदरको आधारमा वर्षेनी काट्ने वन पैदावारहरूको सिफारिश गर्ने कार्य प्राविधिकले गर्दै आएका छन् ।

वार्षिक रूपमा पैदावार निकाल्न सकिने परिणाम र उपभोक्ता समूहको जम्मा मागको अवस्थामा तुलना गर्दा वनपैदावार अपूग भएको खण्डमा अन्य वैकल्पिक उपायको खोजीहरू गर्ने जस्तै कृषि वन व्यवस्थापन, उन्नत चूलो जडान गर्ने, आदि जस्ता कार्यक्रममा उपभोक्ताहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने कार्य यहाँका प्राविधिकहरूले गर्दै आएका छन् । वार्षिक रूपले कटान योग्य वन पैदावारहरूको परिमाण उपभोक्ता समूहको माग भन्दा बढी भएमा समूहभन्दा बाहिर बिक्री वितरण गर्ने प्रावधान पनि कार्ययोजनामा राखिएको छ । यही अनुसार उपभोक्ताले योजना बनाएर वर्षेनी कार्ययोजनाको कार्यान्वयन गर्दै आएका छन् । समूहको सम्पूर्ण विवरणलाई समेट्ने हिसाबले रामेछापमा विगत ३ वर्षदेखि समूहको आधारभूत तथ्याङ्क तयार गरिएको छ । आधारभूत तथ्याङ्कको आधारमा हेर्दा सा.व. उपभोक्ता समूहको जम्मा उत्पादनशील सञ्चिति वार्षिक वृद्धिदर, वार्षिक कटान योग्य काठको परिमाण, वास्तविक रूपमा काटिएको काठको परिमाण, उपभोक्ता समूहमा काठको माग र आपूर्तिको विवरण माथि विश्लेषण गर्दा केही केही रूपमा तालमेल नमिलेको देखिएको छ । यसले वन व्यवस्थापनमा संलग्न सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको मनमा एउटा कौतुहलता जन्माएको छ । प्रस्तुत लेखबाट वन सम्बन्धी विशेष देखल भएका तथा अनुभवी व्यक्तिहरूको ध्यान आकृष्ट गराई सा.व.लाई सही व्यवस्थापन प्रकृयाको बाटोमा लैजान तथा सा.व.मा रहेका विद्यमान स्रोत आकलन र माग सङ्कलन विश्लेषण विशेष ध्यान दिनु पर्ने कुरालाई पनि उल्लेख गरिएको छ ।

वन स्रोतको स्थिती

रामेछाप जिल्लाको आधारभूत तथ्याङ्क अनुसार काठको बारेमा सम्पूर्ण विवरण यस प्रकारको देखिन्छ ।

तालिका १. वार्षिक रुपमा काठ निकाल्न सकिने परिमाण, हाल भैरहेको कटान र माग

जम्मा उत्पादन शील सञ्चिती (मौज्दात)	वार्षिक वृद्धिदर	वार्षिक रुपमा भिक्न सकिने काठको परिणाम	वास्तविक रुपमा काटिएको परिणाम	जम्मा माग	कैफियत
२१९८२१२३.९२ (क्यू.फिट)	२९०६७३.१३ (क्यू.फिट)	१२७९५०.७४ (क्यू.फिट)	५८९०३.८३ (क्यू.फिट)	१७०७८२.५२ (क्यू.फिट)	
	१.३२ प्रतिशत जम्मा उत्पादनशील सञ्चिती मौज्दातको आधारमा	४४ प्रतिशत वार्षिक वृद्धिदरको आधारमा	४६ प्रतिशत वार्षिक रुपमा भिक्न सकिने काठको आधारमा	वार्षिक रुपमा भिक्न सकिने परिणामको आधारमा २५ प्रतिशत माग नपुग देखिन्छ। वास्तविक रुपमा काटिएको भन्दा ६५.५ प्रतिशतले माग बढी	

माथिको तालिका अनुसार वनमा औषत वार्षिक वृद्धिदर १.३२ प्रतिशत देखिन्छ। त्यसमा पनि वार्षिक रुपमा भिक्न सकिने काठ वार्षिक वृद्धिदरको ४४ प्रतिशत मात्र छ। वनमा रहेका जम्मा उत्पादनशील सञ्चिती, वार्षिक वृद्धिदर, वार्षिक रुपमा भिक्न सकिने कटान योग्य काठ, वास्तविक रुपमा काटिएको परिमाण र जम्मा मागलाई दाँजेर हेर्दा एक अमिल्दो किसिमको परिमाण देखिएको छ। कार्ययोजना तयार गर्दा वार्षिक रुपमा जम्मा माग १७०,७८२.५२ क्यू.फिट काठ देखिन्छ। वार्षिक अनुमति योग्य कटान काठ १,२७,९५०.७४ क्यू.फिट देखिन्छ। जसलाई मध्यनजर राख्दा उपभोक्ता समूहको मागभन्दा वार्षिक अनुमति योग्य कटानमा २५ प्रतिशत अपुग देखिन्छ, अथवा वनमा उपभोक्तालाई चाहिने भन्दा कम काठ रहेको देखिन्छ। तर वास्तविक रुपमा उपभोक्ता समूहले काटिएको परिमाण हेर्दा ५८,९०३.८३ क्यू.फिट मात्र देखिन्छ, जुन उपभोक्ता समूहको वास्तविक मागसँग तुलना गर्दा ६५.५ प्रतिशत बढी माग देखिन्छ। अर्कोतर्फ अनौठो कुरो के देखिन्छ भने वास्तविक रुपमा काटिएको काठ र वार्षिक अनुमति योग्य कटान काठलाई दाँजेर हेर्दा ५४ प्रतिशत काठ बढी रहेको देखिन्छ। यसले गर्दा माग सङ्कलनको विधि र विश्लेषण गर्ने तौर तरिकामा नै गलत भएको छ कि भन्ने आशङ्का उब्जाएको छ। समग्रमा राम्रोछापको परिवेशमा वन व्यवस्थापन प्रणाली अपनाउदा कम सञ्चितीको लागि अपनाउने कि बढी सञ्चितीको लागि अपनाउने भन्ने द्विविधा देखा परेको छ। त्यस्तो अवस्था सिर्जना हुनुमा विभिन्न कमजोरीहरु हुन सक्छन्। यस्तो कमजोरीहरुलाई निम्न पाँच भागमा बाँडिएको छ ती हुन्:

१. स्रोत आकलनमा हुन सक्ने कमी कमजोरीहरु

- स्रोत सर्भेक्षण सही रुपमा हुन नसक्नु,
- वनमा नमूना प्लट लिएर स्रोत सर्भेक्षण गर्दा ठूला रुखहरु परेर बढी सञ्चिती र सानो रुखहरु परेर कम सञ्चिती निस्कनु,
- स्रोत आकलन गर्दा कहिले भिरालोमा पर्ने, कहिले ठूला र खाली जग्गामा पर्ने, कहिले घना ठाउँमा पर्ने र कहिले सबै प्रजातिको प्रतिनिधित्व हुन नसक्ने अवस्था आउनु,
- प्राविधिकले स्रोत आकलन गर्दा उपयुक्त तरिका अपनाउन नसक्नु।

२. वार्षिक वृद्धिदरमा हुनसक्ने कमी कमजोरीहरु

- पुनरुत्पादन, खम्बा, परिपक्व रुख र बुढो रुखहरुको प्रजाति पिच्छे, स्रोत आँकलनमा फरकपन आउन सक्ने अथवा यी अवस्थाका रुखहरुमा हुने वार्षिक वृद्धिदरको निश्चितता नहुनु,
- प्रजाति पिच्छे र व्यास वर्ग छुट्याएर वार्षिक वृद्धिदरको बारेमा कुनै अनुसन्धान नहुनु,
- वनको अवस्था, पुनरुत्पादनको अवस्था र काठको उत्पादनशील सञ्चितिका आधारमा मात्र निश्चित गरिएको हुँदा त्यही आधारमा वार्षिक वृद्धिदर यकिन गरिनु जसबाट धेरै हुँदा वनको अवस्था स्वतः राम्रो र कम हुँदा नराम्रो भन्ने पनि हुन्छ । यसरी हेर्दा परिपक्व र बुढो रुखको वार्षिक वृद्धिदर धेरै आउन सक्ने हुन सक्छ भने खम्बा अवस्थाको रुखको वार्षिक वृद्धिदर कम आउन सक्छ । तर अभ्यासको आधारमा र अवलोकनको आधारमा खम्बा अवस्थाको रुखको वार्षिक वृद्धिदर बढी हुन्छ ।
- वनको अवस्था निर्धारण गर्ने सूचकहरु जस्तै भू-अवस्था, वन प्रजाति कुन चरणमा छ (सक्सेसन स्टेज) त्यसको बारेमा वैज्ञानिक तरिकाले अध्ययन नहुनु,
- प्रजाति समिश्रणको आधारमा वार्षिक वृद्धिदर फरक हुनु, जस्तै: मिश्रित, प्राकृतिक र वृक्षारोपण,
- प्रजातिको उमेर अनुसार वार्षिक वृद्धिदर फरक हुनु,
- ठाउँ अनुसार वार्षिक वृद्धिदर फरक हुनु ।

३. वार्षिक निकाल्न सकिने काठको परिमाण र यसमा हुनसक्ने कमीकमजोरीहरु

- व्यास वर्ग अनुसार र प्रजातिको आधारमा वार्षिक वृद्धिको कति प्रतिशत काट्न सकिने हो उल्लेख हुनुपर्ने हो । त्यसको निश्चितता ठाउँ अनुसार यकिन नहुनु ।

४. माग सङ्कलनमा हुनसक्ने कमीकमजोरीहरु

- माग राख्दा पाइन्छ भनी उपभोक्ता समूहले बढी माग गर्नु,
- घर बनाउन, मर्मत गर्नबारे वास्तविक तथ्याङ्क लिन नसक्नु,
- माग गरिएता पनि अरु नजिकको सा.व., राष्ट्रिय वन र निजी वनबाट प्रयोग भैरहुनु,
- वार्षिक मागको आधारमा यसको रेकर्ड पाँच वर्षसम्म तुलना गरेको जसबाट पाँच वर्षसम्म मागमा फरक हुनसक्ने सम्भावना रहनु,
- सा.व.को रकम सामुदायिक विकासमा खर्च गर्ने हेतुले व्यक्तिगत मागलाई पूरा गर्ने तर्फ वेवास्ता हुनु,
- पहिला पहिला वनेको कार्ययोजनामा माग सङ्कलन नगरिनु ।

५. काठ वितरण तथा आपूर्तिमा हुन सक्ने कमी कमजोरीहरु

- बाहिरबाट आपूर्ति भएका काठको वास्तविक रेकर्ड नहुनु,
- निजी वनबाट प्रयोग भएको काठको रेकर्ड नहुनु,
- काटिएको काठको नापजाँच नै वास्तविक नहुनु,
- पहुँचवाला व्यक्तिहरु उपभोक्ताको वास्तविक मागलाई वेवास्ता गर्दै कटानीमा कमी गर्न तर्फ प्रोत्साहित हुन सक्ने अवस्था आउनु,

- स-साना रुखका काठहरु साना-साना कार्य जस्तै ढोका भ्यालको रुपमा प्रयोग गर्ने तर काठको रुपमा रेकर्ड नराख्नु,
- काठको माग भएता पनि घरमा फलेकको छानाको सट्टा जस्ता वा ढङ्गा र ढोका भ्यालमा जस्ताको प्रयोग गरिनु,
- माग गरिएता पनि आफ्नो घरमा रहेका पुराना मौज्जात काठको प्रयोग गरिनु तर त्यसको लागत नराखिनु,
- सा.व.मा उपभोक्ताहरुको प्राथमिकता अनुसारको काठ नपाइनु अथवा उपभोक्ताले मन पराएको काठको प्रजाति त्यहाँ नहुनु ।

रामेछाप जिल्ला विगत १३ वर्षदेखि यता सा.व. विकासको लागि जिल्ला वन कार्यालयको राम्रो प्रतिबद्धता र नेपाल स्विस सा.व. परियोजनाको व्यापक सहयोगमा कार्यक्रम गर्दै आएको ठाउँमा त यस्तो किसिमको समस्या देखिएको छ भने भुन कुनै सङ्घ संस्थाको सहयोग नपाएको जिल्लामा त यो समस्या अझै जटिल हुन सक्छ । तसर्थ यस किसिमको समस्या देशव्यापी रुपमा हुनसक्ने तथ्यलाई नकार्न मिल्दैन । तसर्थ नीति निर्माता, सम्बन्धित कार्यान्वयन पक्ष, साभेदार, परियोजना सबैले यस किसिमका कमी कमजोरी एवम् समस्या समाधानार्थ समयमा नै ठोस नीति तय गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने टङ्कारो आवश्यकता खड्किएको छ । यदि समयमा सम्बन्धित निकायहरुले ध्यान पुऱ्याउन नसकेको खण्डमा वनको स्रोत आकलन एकातिर र वन पैदावार निकालिने परिमाण अर्को तिर हुन गई भविष्यमा सा.व. व्यवस्थापनमा नै एक प्रश्न चिन्ह आउने कुरा घाम जत्तिकै छलङ्ग छ ।

(लेखक स्विस सामुदायिक वन परियोजना, रामेछापमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।)